

С. В. КОРНОВЕНКО

Сергій Валерійович Корновенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЗАКОНОДАВСТВО ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З УРЕГУЛЮВАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ БІЛОМУ РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1919 р.)

Серед цілої низки факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії. Попри всі зусилля урядовців (С. Вітте, П. Столипіна), напередодні революції 1917–1920 рр. воно як суто економічна проблема політизується. Аграрний складник посідає чільне місце у програмних засадах як національних, так і загальноросійських політичних сил. Таким чином аграрне питання поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувались в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему.

Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917–1920 рр. на постімперському російському просторі. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Їхні лідери чітко усвідомлювали, що перемога буде за тим, хто напрацює та запровадить таку аграрну реформу, яка найповніше відображатиме прагнення селян володіти та користуватися землею. Саме тому всі без винятку учасники революції та громадянської війни 1917–1920 рр., зокрема Білий рух Півдня Росії, магістральним напрямом внутрішньої політики вважали аграрний.

У сучасній науковій літературі окремі питання з аграрної політики Особливої наради знайшли належне своє відображення¹. Однак обрана нами для вивчення тема не була поки що об'єктом самостійного дослідження. Автор статті ставить за мету проаналізувати законодавство Особливої наради з урегулювання поземельних відносин на українських територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР) у 1919 р.

Як свідчить аналіз листування між представниками білої влади на місцях, підґрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства². На думку фахівців земельної комісії, створеної для розробки основ аграрної реформи, розміри селянських наділів унаслідок проведення відповідних заходів повинні були становити 25 дес.³. На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білі передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити у повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо⁴. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М. Штромберга⁵, професорів Дуссана⁶, О. Ярошевича⁷, влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку, селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники у 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В. Каршлева, А. Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи.

Так, до подій 1917 р. у Європейській частині Росії, враховуючи Новоросійську, Харківську та Малоросійську губернії, селяни орендували 20–25 млн. дес. У звіті Єлецького комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн. дес., що перебували в оренді у селян⁸. Таким чином, очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширенні посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, ці члени земельної комісії рекомендували більше уваги приділити орендним відносинам. Вважалося, що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкує взаємини різних категорій села (як правило, поміщиків та селян щодо землекористування і землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ земельних угідь у селянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості ідею про те, що білі власті прагнуть вирішити аграрне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Найбільше біла адміністрація переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами і поміщиками уникнути розгортання конфронтації. Для цього, наприклад, губернатором Катеринославщини начальникам повітів губернії наказувалося під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, суворо дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам⁹.

Одним із перших кроків уряду А. Денікіна у справі упорядкування поземельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом Головнокомандувач ЗСПР ліквідував

© С. В. Корновенко, 2011

* На територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, діяв юліанський календар. А. Денікін та П. Врангель відмовилися від запровадження григоріанського календаря, оскільки першими за них це зробили більшовики. У зв'язку з цим дати у статті подано за старим стилем.

попередню заборону на подібні операції¹⁰. 21 вересня 1919 р*. А. Денікін затвердив «Правила про здачу в оренду польових угідь на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії» (далі – «Правила»). Їхній зміст, викладений в одинадцяти статтях, зводився до такого. Юридичні та фізичні особи, товариства, що користувалися у 1918 р. польовими угіддями, відповідно до словесної чи письмової орендної угоди, мали право на її продовження, відповідно до посівного обігу, що застосовувався у господарстві власника земель, ще на один сільськогосподарський рік. У документі конкретизувалися категорії домогосподарів, які мали право на продовження оренди. До них зараховувалися ті, хто працював на землі. Також визначалися й розміри угідь, які могли орендуватися. Зокрема, вони, разом із землею, яка вже перебувала у власності/користуванні селянина, не могли перевищувати норм, визначених земельною комісією для кожної губернії¹¹. Статтею 3 регламентувалася орендна плата. Йшлося про те, що вона визначається за згодою сторін (поміщиків та селян-орендарів). Для запобігання зловживань із боку великих землевласників, урядом у Волинській, Катеринославській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях визначалися та фіксувалися максимальні ставки оплати селян за десятину орендованої землі. Передбачалося, що розрахунки будуть здійснюватися грошима і натурою, їхні розміри будуть обраховуватися за довідковими цінами на продукти врожаю станом на момент сплати. Орендна плата у зазначених вище губерніях не могла перевищувати 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин кожного конкретного регіону, 1/8 соняшника, картоплі, коренеплодів¹². Для запобігання зловживань із боку поміщиків, визначення норм середньої врожайності покладалося на начальника УЗіЗу.

Якщо юридичні та фізичні особи користувалися наділами без відповідних договорів оренди, то їм для продовження користування ними необхідно було впродовж місяця, з моменту опублікування «Правил» подати відповідну заяву до місцевих органів влади. Вона задовольнялася за умови, що ці угіддя не були вже здані в оренду комусь іншому.

Разом із тим, під дію наведеної вище 5 статті не підпадали переселенці, що проживали у тій чи іншій місцевості після 25 жовтня 1917 р. (тобто після більшовицького перевороту в Петрограді – С. Корновенко). Чинність цієї статті не поширювалася й на окремі категорії землі: 1) надільні, відрубні, хутірські, укрупнені під дією законів від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.; 2) угіддя, придбані за сприяння Селянського Поземельного Банку; 3) наділи, які не перевищували максимуму регіональних норм або ті, що перевищували, однак оброблялися силами власника та його родини. Власники цих угідь мали право вимагати у встановленому законом порядку їхнього повернення, якщо не було відповідних домовленостей про оренду.

Якщо користувачі не бажали продовжувати строк оренди, то землі, які перед цим вони обробляли, переходили або до власників, або до попередніх орендарів. Також до 1 січня 1920 р. орендарі повинні були або грошима, або натурою розрахуватися із власником за користування землею у 1919 р¹³. Для того, щоб поземельні спори, які неминуче виникли б, не перетворилися у збройний конфлікт, 12 стаття «Правил» передбачала створення і діяльність інституту мирових суддів. Вони розглядали всі справи, незалежно від суми позову¹⁴.

У додатку до 2 статті «Правил» визначалися максимальні розміри угідь, що їх можна було орендувати селянам кожної з 8 українських губерній, які перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. При цьому кожний регіон поділявся на три категорії: перша місцевість, друга місцевість, третя місцевість. Для кожної з них чітко окреслювалася кількість десятин орної землі, яку селянам можна було брати в оренду. До того ж вона вказувалася як для одноосібної оренди, так і колективної¹⁵. Відповідно до додатку, найбільше – 40 дес. землі – в одноосібну оренду могли взяти селяни Волині, що проживали у першій місцевості, найменше – 18 дес. – з Київщини, що також були зараховані до першої місцевості. В офіційних документах Особливої наради відсутні пояснення щодо критеріїв визначення розмірів ділянок, які можна було брати в оренду, а також стосовно поділу губерній на категорії. Очевидно, враховуючи, що цей додаток було розроблено земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челішева, можна припустити, що за критерії було взято ті ж показники, що і при розподілі в цілому території губерній, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії: щільність населення та його землезабезпеченість¹⁶.

Невдовзі Особливою нарадою було оприлюднено роз'яснення та доповнення. Вони стосувалися 1 та 7 статей «Правил». Зокрема, термін оренди продовжувався тим орендарам, ділянки яких ще не було передано у користування іншим особам за договорами до оголошення «Правил»¹⁷.

Таким чином, «Правила» стали першою серйозною спробою білої влади урегулювати орендні відносини в українському селі. Фактично їхній зміст легалізував самозахоплення, здійснені селянами під час революції та громадянської війни. Частково вони («Правила») відшкодовували великим землевласникам збитки, яких ті зазнали у попередні роки від експропріації їхньої землі, руйнації маєтностей. Разом із тим, більшою мірою цей документ відповідав інтересам селян, ніж поміщиків. Хоча б тому, що у ньому фіксувалися розміри орендних платежів, їхня регіональна специфіка. У цьому зв'язку невинуватим є твердження О. Зарубіна та В. Зарубіна стосовно того, що Особлива нарада налаштувала проти себе селян, збільшуючи орендні платежі¹⁸.

Переваги, відповідно до змісту цього закону, отримували ті, хто безпосередньо працював на землі. Так, наприклад, вони не стосувалися тих господарів, хто обробляв угіддя своєю працею та членів своєї сім'ї, а також тих господарств, розміри яких не перевищували 25 дес. Навпаки, великі землевласники, розміри угідь яких перевищували 25 дес., якщо вони не обробляли землю власними силами або силами своєї родини, поз-

бавлялися права здавати свої наділи в оренду. Вони також не могли забрати землю у тих селян-орендаторів, які без договору користувалися нею у 1919 р¹⁹.

На наш погляд, у цьому контексті цікавим є питання співвідносності орендної плати з економічною спроможністю орендарів. У «Правилах» її розмір визначався 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин і 1/8 середньої врожайності соняшника і картоплі. Проілюструємо це на прикладі Полтавської губернії. Зауважимо, що до революції та громадянської війни за орендовану землю поганої якості селяни у середньому сплачували 1/4 або 1/5 урожаю, за кращої якості – 1/2²⁰.

Згідно з даними статистичного щорічника Полтавської губернії за 1917 р. із семи основних зернових культур, у дрібних господарствах у 1906–1915 рр. середня врожайність із десятини становила 58 пуд²¹. У такому разі орендна плата дорівнювала б вартості 11,6 пуд. хліба або, у перерахунку в грошовий еквівалент, – 1160 руб. за дес. Навіть якщо врахувати, що селянин орендував усі 25 дес. землі, то він сплачував власнику 290 пуд. зернових, а 1260 пуд. залишалось за ним. У той же час мінімальний прожитковий розмір, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, у якому тримали ще й худобу²².

У селянина-орендатора після розрахунків із власником землі залишалось 46,4 пуд. із десятини. Якщо взяти до уваги, що, на думку професора О. Ярошевича, земля мала коштувати 6–7 тис. руб. за дес.²³, а селяни могли заплатити до 15 тис. руб. за дес., орендна плата була майже у 5 разів меншою. Зрозуміло, що вона була вигідною і для малопотужних селянських господарств, які отримували реальні підстави для свого розвитку.

Варто зазначити, що навіть у межах Полтавської губернії орендна плата мала регіональні відмінності. Так, наприклад, у Полтавському і Прилуцькому повітах вартість оренди коливалася від 300 до 1500 руб. за дес. Натомість у Костянтиноградському – до 160 руб. за дес.²⁴. У таких випадках, коли орендна плата була менше ніж 300 руб., орендар і власник уклали угоду про оплату натурою. У Костянтиноградському, Хорольському повітах її розмір коливався від 1/4 до 1/3–2/5 середнього врожаю. В окремих випадках, за згодою обох сторін (власника і орендаря), селяни сплачували 15–20 пуд. вже обмолоченого хліба²⁵.

Зміст та очікувані результати від «Правил» широко обговорювалися на сторінках преси представниками різних соціальних груп тогочасного суспільства. Так, професор О. Ярошевич, аналізуючи основні положення цього документу, висловив думку про те, що Особлива нарада, розробивши і опублікувавши «Правила», у такий спосіб легалізувала фактичне користування селянином землею, усунувши труднощі, які могли виникнути при розподілі землі²⁶. Анонімний дописувач «Полтавського дня» – Д. – розцінив закон про оренду як рішучий захід в аграрній політиці білогвардійського уряду, як новий напрям роботи земельної комісії під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева у сфері поземельних відносин²⁷. На переконання Л. Гергійовича, «Правила» створювали сприятливі та вигідні для селян умови землекористування. При цьому він висловив і критичні зауваження, що стосувалися, по-перше, зволікання уряду з їхнім виробленням, а, по-друге, роботи органів влади на місцях стосовно їхнього впровадження, роз'яснення змісту серед селянства. Він наводив, як приклад, власне спілкування з селянином Харківської губернії, котрий на запитання про те, що він знає про новий орендний закон, відповів: «Якби знали... Тоді б отих банд не було»²⁸. Цю ж думку в інтерв'ю одній із газет озвучив і генерал Май-Маєвський: «Доводиться лише жалкувати з того, що селянство погано поінформоване про завдання і діяльність Добровольчої Армії. Якби глибше у село проникала інформація про новий орендний закон, про земельну реформу, яку найближчим часом планується провести, то все це значно сприяло б задоволенню інтересів селянства, зміцненню порядку на селі»²⁹. Професор В. Чуков, схваливши «Правила», обґрунтував тезу про те, що їхнє запровадження зумовить підвищення надходжень до казни, а також прибутковість аграрного сектора в цілому³⁰. Г. Константинов зазначав, що урегулювання орендних відносин зближує селянство з владою. Фактично влада витісняє поміщиків із села. У такий спосіб зводиться до мінімуму розгортання селянсько-поміщицького антагонізму. Навпаки, в очах селян зростає авторитет влади.

Отже, наведений вище матеріал дозволяє констатувати, що громадськість схвально сприйняла основний зміст «Правил», вбачаючи у них своєрідну золоту середину в урегулюванні поземельних відносин на селі (вигідність і поміщикам, і селянам), справедливо критикуючи владу за повільність у їхній розробці, роботі з їхньої популяризації серед населення.

Цікавим, із наукової точки зору, є ще один сюжет. Він стосується результативності реалізації на практиці «Правил», ставлення до їхнього запровадження з боку селян. Інтерес до нього зумовлений тим, що радянські історики однозначно писали: білі не змогли знайти спільної мови з селянством Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, оскільки вони захищали інтереси поміщиків, реставруючи дореволюційні порядки на селі, і це стало причиною розгортання масового антибілогвардійського селянського збройного руху опору. Однак розширення доступу дослідників до раніше забороненої інформації (т. зв. спеціальних фондів), виявлення нових джерел дозволяє констатувати, що ситуація не була настільки простою, як це намагалися відтворити радянські дослідники. Ставлення селян як в цілому до Добровольчої Армії, так і до аграрної політики Особливої наради визначалося багатьма не лише об'єктивними, а й суб'єктивними факторами.

Насамперед селянин – практик, прагматик. У зв'язку з цим важливу роль під час укладання орендних угод для нього відігравали економічні показники, умови, які пропонували поміщики. Так, договори між власниками і селянами не укладалися через те, що останніх не влаштовували окремі положення. Наприклад, од-

на з економії Полтавщини вимагала, щоб орендатори, крім передбачених «Правилами» розмірів оплати, додатково сплатили 100 руб. податків із десятини, а інша – 15 пуд. хліба з десятини та всі податки³¹. На перший погляд, це були незначні суми, однак, якщо врахувати розміри орендованих земель (на Полтавщині, згідно з додатком до ст. 2 «Правил», максимум – 25 дес.) вартість обов'язкових орендних платежів, рівень інфляції, витрати на обробіток ґрунту, непрогнозованість урожаю, то така орендна плата була зависока для селян.

Разом із тим, у тій же Полтавській губернії поміщики намагалися якомога більше землі здати в оренду. Пояснювалося це тим, що вони не в змозі були господарювати, а тому вважали за краще отримувати хоч якісь прибутки через здачу своїх угідь в оренду. Здоляна оренда коштувала селянину 10–15 пуд. зерна з дес. (у грошовому еквіваленті, за нашими підрахунками, у межах 1000–1500 руб. за дес.), тоді як вартість землі, яку великі землевласники пропонували купити селянам, коливалась від 5 до 15 тис. руб. за дес., хоча реально її продавали у середньому за 10 тис. руб³².

Не рідкісними були випадки, коли самі селяни відмовлялися від оренди, посилаючись на можливу посуху, невизначеність майбутнього врожаю тощо. У такий спосіб вони намагалися примусити великих землевласників пристати на їхні вигідніші, як їм здавалося, умови.

У Харківській губернії, згідно з обстеженням аграрного сектора регіону, ситуація була іншою. Так, зокрема, орендні угоди укладалися масово. При цьому, як відзначалося у зведенні, попит на землю з боку селян був посилений. Як правило, орендатори, укладаючи нові договори, претендували на ті ж площі угідь, якими вони користувалися у попередні роки. При розрахунках переважала натуральна оплата, розміри якої коливалися від 1/5 до 1/2 середнього врожаю зернових. Сума грошової оплати також була позначена різними відмінностями: від 120 до 2000 руб. за дес.³³

Делегати селянського з'їзду, який відбувся у Сімферополі, схваливши «Правила...», відзначили, що необхідно насамперед забезпечити оренду землі великих землевласників селянами найближчих сіл. Вони також внесли пропозицію місцевим властям жорстко контролювати випадки суборенди, щоб таким чином звести до мінімуму зловживання. У резолюції йшлося і про те, що земля у виняткових випадках може здаватися в оренду і під випас худоби, однак не за рахунок посівних угідь³⁴.

Таким чином, є підстави констатувати, що селянство в принципі було задоволене «Правилами...». Реалізація їхніх положень позначена регіональною специфікою. Можна говорити і про те, що Особливій нараді через унормування орендних відносин вдалося поміщицько-селянське протистояння з площини політичної перевести в економічну. Виявлені нами джерельні матеріали не фіксують випадків збройної конфронтації на ґрунті реалізації «Правил...». Спори, що виникали, вирішувалися мировими суддями і не виходили за межі правового поля. Закріплені у «Правилах...» положення більшою мірою відповідали інтересам селян, ніж поміщиків, оскільки фактично легалізували селянські т. зв. самозахоплення, не носили примусового характеру. Норми орендних ставок не були обтяжливими для селян і дозволяли поміщикам задовольнити власний попит на продукти споживання. Заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин позитивно впливали на розвиток сільського господарства губернії, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії: 1) сприяли розширенню площ, що оброблялися; 2) збанкрутілі поміщицькі латифундії витіснялися економічно міцнішими одноосібними господарствами. Крім того, вжиті білими заходи носили і психологічний характер. На нашу думку, вони реально демонстрували і підтверджували, що наміри А. Денікіна з реформування на селі – не порожні слова, влада дотримується своїх обіцянок. У свідомості селян, які орендували землю, закріплювалася думка про те, що вони і володіють нею. Поміщики, які здавали в оренду землю, звикали до того, що можуть безпроблемно існувати без великого землеволодіння. Разом із тим, мали місце і недоліки, упущення. Насамперед, попри всі зусилля, що докладалися службовцями Освагу, селянство було недостатньо, а в окремих випадках абсолютно не поінформоване про зміст орендного закону, його переваги. По-друге, органи цивільної влади на місцях слабо керували процесом реалізації «Правил...», пустивши його у більшості випадків на самоплив.

¹ Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4593 с. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 19.

³ ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 9.

⁴ Плетнев В. Что дает крестьянству Добровольческая армия / В. Плетнев // Заря России. – № 1. – 1919.

⁵ Штромберг Н. Экономика и политика в земельной реформе / Н. Штромберг // Южный край. – № 85. – 1919.

⁶ Дуссан. Франция и аграрный вопрос в России (Доклад проф. Дуссана) / Дуссан // Вечерние огни. – № 47. – 1919.

⁷ Ярошевич А. На новых позициях / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – № 57. – 1919.

⁸ Штромберг Н. Новый закон об аренде земли / Н. Штромберг // Южный край. – № 99. – 1919.

⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4593 с. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 29.

¹⁰ Земельный вопрос. Отмена ограничений земельных сделок // Киевская жизнь. – № 4. – 1919.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 141.

¹² Новые правила об аренде земли // Заря России. – № 26. – 1919.

- ¹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 144.
¹⁴ Киевские губернские ведомости. – № 13. – 1919.
¹⁵ Расписание внешних предельных размеров арендных участков // Киевские губернские ведомости. – № 5. – 1919.
¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35 – Арк. 84.
¹⁷ Постановление по вопросам землепользования // Киевлянин. – № 53. – 1919.
¹⁸ Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь, 1997. – С. 224–225.
¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 144.
²⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 2015. – Арк. 15–18.
²¹ Новый земельный закон // Полтавский день. – № 61. – 1919.
²² Азызян А. Арендные отношения в советской деревне / А. Азызян, И. Великевич. – М.-Л., 1928. – С. 15.
²³ И. О. Земля народу / И. О. // Вечерние Огни. – № 36. – 1919.
²⁴ Наём и продажа земли // Полтавский день. – № 70. – 1919.
²⁵ Там само.
²⁶ Ярошевич А. На новых позициях / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – № 57. – 1919.
²⁷ Новый земельный закон // Полтавский день. – № 61. – 1919.
²⁸ Георгиевич Л. Умиротворение деревни / Л. Георгиевич // Полтавский день. – № 74. – 1919.
²⁹ Невич Ив. Не забывайте деревни / Ив. Невич // Вечерние Огни. – № 61. – 1919.
³⁰ Штромберг Н. Неотложная задача / Н. Штромберг // Южный край. – № 117. – 1919.
³¹ Георгиевич Л. Земельный вопрос / Л. Георгиевич // Полтавский день. – № 29. – 1919.
³² Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии // Полтавский день. – № 2. – 1919.
³³ Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. – № 60. – 1919.
³⁴ На крестьянском съезде // Южный край. – 13.08. – 1919.

Резюме

Статтю присвячено вивченню маловідомих аспектів законодавства Особливої наради з урегулювання поземельних відносин на українських територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії у 1919 р. Проаналізовано основні положення та зміст законодавства Особливої наради з урегулювання поземельних відносин, його реалізацію на практиці, ставлення до нього селянства, громадськості.

Ключові слова: Особлива нарада, поземельні відносини, оренда землі.

Резюме

Статья посвящена изучению малоизвестных аспектов законодательства Особого совещания по урегулированию поземельных отношений на украинских территориях, находившихся под управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России в 1919 г. Проанализированы основные положения и содержание законодательства Особого совещания по урегулированию поземельных отношений, его реализация на практике, отношение к нему крестьянства, общественности.

Ключевые слова: Особое совещание, поземельные отношения, аренда земли.

Summary

Article is devoted to lesser-known aspects of the law the special meeting to resolve the agrarian relations in the Ukrainian territories under the control of Commander of the Armed Forces of South Russia in 1919, analyzed the main provisions of the legislation and the content of the special meeting to resolve the agrarian relations and its implementation in practice, attitude peasantry and the public.

Key words: Special meeting, agrarian relations, land rent.

Отримано 20.09.2011

Р. П. ЛУЦЬКИЙ

Роман Петрович Луцький, кандидат юридичних наук, доцент Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

ПОЗИТИВНЕ ПРАВО ТА ПРИРОДНЕ ПРАВО: ОПОЗИЦІЯ КАТЕГОРІЙ

Теоретичне вивчення та дослідження права піднімає людину над моральним індеферентизмом, виробляючи в ній звичку зводити дані позитивного права до їхніх філософських, моральних і розумових основ. У практичному житті ми часто зустрічаємо крайнощі або надмірну побожність перед позитивним правом, або